

Juha-Matti Ritvanen

”Komissarov olisi kääntynyt haudassaan”

NEUVOSTOLIITTO, ISO-BRITANNIA JA SUOMEN OPERAATIO PAX 1989–1990

Tutkijoiden käyttöön vapautuneet uudet arkistoaineistot ovat tuoneet hiljalleen lisävalaistusta kylmän sodan päätösvuosien tapahtumiin. Juha-Matti Ritvanen lähestyy artikkelissaan kylmän sodan loppua Suomen ulkopoliitiikan näkökulmasta. Tarkastelun kohteena on Suomen syksyllä 1990 tekemä päätös tulkita uudelleen Pariisin vuoden 1947 rauhansopimuksen sotilaallisia määräyksiä ja YYA-sopimusta. Suomen toiminnan taustalla oli Saksojen yhdistymisprosessi ja suvereniteetin palautuminen. Neuvostoliitto ja Iso-Britannia reagoivat tähän Operaatio Paxina tunnettuun päätökseen odottamattoman kriittisesti.

Kaksi Saksaa ja neljä toisen maailmansodan voittajavaltaa allekirjoitti 12. syyskuuta 1990 sopimuksen Saksojen yhdistymisestä. Yhdeksän päivää myöhemmin, 21. syyskuuta, Suomen hallitus ilmoitti Pariisin vuoden 1947 rauhansopimuksen III lukuun sisältyneiden sotilasartiklojen, ydinasekieltoa lukuun ottamatta, menettäneen merkityksensä. Sotilasartiklat rajoittivat Suomen puolustusvoimien kokoonpanoa ja aseistusta. Samassa yhteydessä presidentti Koivisto lausui valtioneuvoston pöytäkirjaan, että vuonna 1948 solmitun YYA-sopimuksen viittaus Saksaan oli vanhentunut.

Hallituksen päätös tuli monelle yllätyksenä, olihan YYA-sopimusta ja Pariisin rauhansopi-

musta totuttu pitämään Suomen ulkopoliitiikan kulmakivinä, jotka määrittelivät Suomen kansainvälisen aseman.¹ Rauhansopimuksen sotilasartiklojen ja YYA-sopimuksen uudelleentulkintaa eli Operaatio Paxiksi kutsuttua hanketta oli kevästä 1990 asti valmisteltu ulko- ja puolustusministeriöiden virkamiesjohdon ja poliittisten päättäjien piirissä. Ulkopoliittisessa johdossa katsottiin, että Saksojen yhdistymisen myötä Suomenkin olisi irtauduttava suvereniteettiaan rajoittavista rauhansopimuksen sotilasmääräyksistä.

Operaatio Paxia on pidetty irtiottona Suomen ulkopoliitiikan perinteisestä varovaisuuslinjasta. Suomi sivuutti rauhansopimuksessa määritellyt menettelytavat sotilaallisten rajoitusten muuttamiseksi ja vain ilmoitti päätöksensä sopimuksen valvonnasta vastanneille Neuvostoliitolle ja Isolle-Britannialle.² Aiemmin Suomi oli pyrkinyt väljentämään rajoituksia yhteisillä tulkinnoilla näiden kanssa. Jukka Tarkka on kutsunut Pax-päätöstä ”Koiviston presidenttikausien tärkeimmäksi turvallisuuspoliittiseksi rakenneratkaisuksi”.³

Kylmän sodan päättymisvaiheiden historian tutkimus on vasta nyt etenemässä aikalaismuistelmista ja -tulkinnoista kohti systemaattista alkuperäislähteisiin pohjautuvaa kriittistä tutkimusta.⁴ Arkistoaineistoon perustuva Suomen ulkopoliitiikan tutkimus ei ole ollut mahdollista ennen 25 vuoden salassapitoajan täyttymistä. Operaatio Paxin kohdalla on tähän asti selvitelty päätöksentekoprosessia ja sen vaiheita Suomen ulkopoliittisen johdon näkökulmasta.⁵ Diplomaatti ja historiantutkija Krister Wahlbäck on esimerkiksi väittänyt, että Pax-operaation todellisuutena tarkoituksena oli YYA-sopimuksen sotilaallisen osan kumoaminen. Vähemmälle huomiolle on jäänyt toisten sopimusosapuolten, Neuvostoliiton ja Ison-Britannian, suhtautuminen Suomen Pax-päätökseen.⁶ Neuvostoliitto ja Iso-Britannia

VTM **Juha-Matti Ritvanen** on tohtorikoulutettavana Turun yliopiston poliittisen historian oppiaineessa. Sähköposti: jmritv@utu.fi.

reagoivat Operaatio Paxiin kuitenkin yllättävän kriittisesti. Artikkelissa tarkastelen Neuvostoliiton ja Ison-Britannian reaktiota selittäviä tekijöitä. Lisäksi pohdin, miten Pax-päätös vaikutti Suomen ja Neuvostoliiton välisiin suhteisiin.

Artikkeli edustaa laadullista, arkistolähteisiin pohjaavaa kriittistä historiantutkimusta. Keskeisenä lähdemateriaalina ovat Suomen ulkoasiainministeriön ja tasavallan presidentti Mauno Koiviston arkiston aineistot. Lisäksi olen käyttänyt Ison-Britannian ulkoministeriön (Foreign and Commonwealth Office, FCO) aineistoa.⁷ Neuvostoliiton ulkoministeriön (Ministerstvo Inostrannikh Del, MID) arkistomateriaali ei ole käytörajoitusten vuoksi ollut käytettävissäni.⁸ Artikkelissani hyödynnän kuitenkin Neuvostoliiton ulkopoliittikkaa kylmän sodan päätösvuosina käsittelevää yleistä tutkimus- ja muistelmakirjallisuutta.

Asehankinnat Saksasta nostavat esiin rauhansopimuksen rajoitukset

Kaksi päivää ennen Berliinin muurin murtumista, 7. marraskuuta 1989, Suomen puolustusministeriö valmisteli muistion, jossa tarkasteltiin Pariisin rauhansopimuksen sotilasartikloiden muuttamista Saksaa ja Japania koskevien rajoitusten osalta. Rauhansopimus kielsi Suomea hankkimasta saksalaista alkuperää tai mallia olevaa sotamateriaalia samoin kuin saksalaista tai japanilaista mallia olevia siviililentokoneita. Puolus-

tusministeriössä oli suunniteltu sotamateriaalihankintoja kyseisistä maista.

Ministeriössä oltiin huolestuneita, että tuotantoteknologisen yhteistyön laajetessa ja tuotteiden teknisen rakenteen monimutkaistuessa rauhansopimuksen rajoituksista saattaisi seurata merkittävää haittaa puolustusvoimien materiaalihankinnoille. Eurooppalaisissa asejärjestelmissä Saksan liittotasavalta oli merkittävä toimija korkean teknologisen osaamisensa vuoksi. Länsi-Euroopan integraation edetessä myös puolustusmateriaalin uskottiin tulevan osaksi kehitys- ja kaupallista yhteistyötä.

Puolustusministeriössä nähtiin rauhansopimuksen määräysten rajoittavan huomattavasti suvereenin valtion toimintavapautta. Suomelle asetetut sotilaalliset rajoitukset olivat osa Pariisin rauhankonferenssin pakettiratkaisua, jossa alun perin Bulgarialle, Italialle, Romanianle ja Unkarille tarkoitetut sotilaalliset rajoitukset asetettiin myös Suomelle. Vaatimus Suomen rajoituksista oli aikoinaan tullut Isolta-Britannialta. Koska Iso-Britannia luki Suomen Neuvostoliiton vaikutuspiiriin, sen asevoimien rajoittaminen oli nähty lännen etujen mukaiseksi. Saksan entiset liittolaismaat Suomea lukuun ottamatta olivat Naton tai Varsovan liiton jäseniä ja niiden asevoimia koskeneet rajoitukset olivat jo aikaa sitten jääneet vaille merkitystä.

Suotuisa kansainvälinen tilanne sekä eritoten Neuvostoliiton ja Saksan liittotasavallan välien

1. Jaakko Blomberg, *Vakauden kaipuu. Kylmän sodan loppu ja Suomi*. WSOY 2011, 247.

2. Juhana Aunesluoma & Veera Mitzner, Kekseliäs ja ketterä. Suomen ulkopoliittikan nopeat suunnanmuutokset kylmän sodan päättyessä. Teoksessa Ville Sinkkonen & Henri Vogt (toim.) *Utopia ulkopoliitikassa. Sarja visioita Suomen asemasta maailmassa*. Ulkoasiainministeriön julkaisuja 3 (2014). Ulkoasiainministeriö, 14, http://www.kopijyva.fi/ejulkaisut/ulkoasiainministerio/UM_3_2014/flashpaper.pdf (11.3.2016).

3. Jukka Tarkka, *Karhun kainalossa. Suomen kylmä sota 1947–1990*. Otava 2012, 457.

4. Juhana Aunesluoma, Kylmän sodan päättyminen historiana. *Historiallinen Aikakauskirja* 110:2 (2012), 141.

5. Aikalaistoimijoista Operaatio Paxia ovat muistelleet Mauno Koivisto, *Historian tekijät. Kaksi kautta II*. Kirja-yhtymä 1995, 359–365; René Nyberg, ”Ni har vidrört VSB-avtalet”. Teoksessa Mats Bergquist & Alf W. Johansson (toim.) *Säkerhetspolitik och historia. Essäer om stormaktspolitik och Norden under sjuttio år. Vänbok till Krister Wahlbäck*. Hjalmarson & Högberg 2007, 285–299. Nybergin artikkeli on ilmestynyt suomennettuna ”Olette kajonneet yya-sopimukseen”. *Kanava* 1 (2008); Blomberg 2011, 247–270.

6. Suomessa toimineet neuvostodiplomaatit ovat muistelmissaan käsitelleet Operaatio Paxia. Juri Derjabin, *Omalla nimellä. Reunamerkitöjä Juri Komissarovin kirjoihin ja omaan elämäään*. Otava 1997; Felix Karasev, *Naapurinpojan muistelmat*. Otava 1998.

7. Ison-Britannian ulkoministeriön Suomen rauhansopimuspäätöstä koskeva materiaali on luovutettu tämän artikkelin tekijän käyttöön FOIA (Freedom of Information Act)-menettelyn kautta.

8. Neuvostoliiton ulkopoliittisesta päätöksenteosta presidentti Gorbatsšovin aikakaudella on julkaistu dokumenttikokoelma *Masterpieces of History. The Peaceful End of the Cold War in Europe, 1989*. Svetlana Savranskaya, Thomas Blanton & Vladislav Zubok (toim.) National Security Archive Cold War Readers. Central European University Press 2010. Kokoelmas- ta löytyy vain muutamia asiakirjoja vuodelta 1990, eivätkä ne juurikaan valota Suomen ja Neuvostoliiton välisiä suhteita.

parantuminen mahdollistivat rauhansopimuksen rajoitusten uudenlaisen tarkastelun. Puolustusministeriö lähestyi asiaa kuitenkin varovaisesti ja suositteli pysyttelemistä hyväksi koetulla linjalla, jonka mukaan Suomi hankkisi rauhansopimuksen tulkinnaalle pääallekirjoittajavaltioiden eli Ison-Britannian ja Neuvostoliiton suostumuksen.⁹ Rauhansopimuksen määräyksiä oli lievennetty pariin otteeseen jo aikaisemmin. 1960-luvun alussa Neuvostoliitto ja Iso-Britannia olivat pitkien neuvottelujen jälkeen suostuneet uuteen sopimustulkintaan, joka salli Suomen hankkia puolustuksellisia ohjuksia.¹⁰ 1980-luvun alkupuolella Suomi sai Moskovasta ja Lontoosta luvan ostaa meripuolustuksen kehittämiseen tarvittavia herätemiinoja.¹¹

Berliinin muurin murtumisen jälkeen alkoi julkisuudessa vilkas keskustelu Saksan tapahtumien merkityksestä Suomelle. Tammikuussa 1990 tohtori Risto E. J. Penttilä ehdotti Euroklubin tilaisuudessa pitämässään esitelmässä YYA-sopimuksen korvaamista uudella sopimuksella. Penttilän mielestä uudessa sopimuksessa puolueeton pohjoismaa Suomi sitoutuisi puolustautumaan kaikkia hyökkäyksiä vastaan. YYA-sopimuksen viittausta Saksaan hän piti anakronistisena ja kannatti sen poistamista.¹²

Ulkoministeriön turvallisuuspolitiikan toimiston päällikkö René Nyberg kommentoi Penttilän ehdotusta Ison-Britannian suurlähetystön edustajalle: ”Suomi ei halua liittyä Itä-Euroopan ja Baltian maiden joukkoon, johon se ei kuulu, maiden jotka pyrkivät avaamaan 1940-luvun neuvottelut.” Nyberg korosti Suomen olevan tyytyväinen asemaansa ja suhteisiinsa Neuvostoliittoon ja lisäsi, että ”yya-sopimuksen [sic] esille ottaminen

tässä tilanteessa ja heti Gorbatshevinkin Suomen vierailun jälkeen koettaisiin Neuvostoliitossa vihamieliseksi toimeksi”.¹³

Gorbatsšov oli lokakuun 1989 vierailunsa aikana tunnustanut Suomen puolueettomuuden. Hän piti kuitenkin tiukasti kiinni YYA-sopimuksesta, josta ei pitänyt muuttaa sanaakaan. Neuvostojohtajan mukaan Suomen puolueettomuus ja YYA-sopimus eivät olleet ristiriidassa keskenään, vaan vahvistivat toisiaan.¹⁴

Suomen ulkopoliittisessa johdossa suhtauduttiin varovaisesti Itä- ja Keski-Euroopassa tapahtuneisiin muutoksiin. Saksojen asema oli läpi kylmän sodan Suomen ulkopoliitiikan ydinkysymyksiä. Neuvostoliitto piti tarkoin silmällä Suomen Saksa-politiikkaa.¹⁵ Kuten muuallakin länsimaissa, Suomessa tunnettiin huolta Saksojen yhdistymisen kielteisistä vaikutuksista presidentti Gorbatsšovinkin asemaan. Länsivallat halusivat yhdistymisprosessin etenevän hitaammin ja hallitummin kuin liittokansleri Helmut Kohl sitä ajoi. Lisäpohdintoja aiheutti se millainen tekijä yhdistyneestä Saksasta muodostuisi Euroopan politiikkaan. Arvioihin vaikuttivat toisen maailmansodan kokemukset.¹⁶

Operaatio Pax

Neuvostoliitto lakkasi helmikuussa 1990 vastustamasta Saksojen yhdistymistä. Maaliskuussa aloitettiin kahden Saksan ja neljän toisen maailmansodan voittajavallan – Ison-Britannian, Neuvostoliiton, Ranskan ja Yhdysvaltojen – niin sanottu 2+4-neuvottelut, joita vaikeutti kiista Saksan tulevasta turvallisuusstatuksesta. Neuvostoliitto ei hyväksynyt yhdistyneen Saksan Nato-jäsenyyttä. Asia oli Gorbatsšoville sisäpoliittisesti han-

9. Ulkoasiainministeriön arkisto (UMA), 18.40, Puolustusministeriön muistio 160/Sot/89 Sal, 7.11.1989 Puolustusmateriaalihankinnat Saksan liittotasavallasta, Saksan demokraattisesta tasavallasta ja Japanista (Osastopäällikkö Hans Christensen); Pariisin rauhansopimuksen sotilasartikloiden syntyhistoriasta ks. Pekka Visuri, *Paasikiven Suomi suurvaltujen puristuksessa 1944–1947*. Docendo 2015, 209–224.

10. Pekka Visuri, *Idän ja lännen välissä. Puolustuspolitiikka presidentti Kekkonen kaudella*. Fenix-kustannus 2015, 94–109.

11. Koivisto 1995, 79–81; Juhani Suomi, *Pysähtyneisyyden vuodet. Mauno Koiviston aika 1981–1984*. Otava 2005, 195–198, 363–369, 463–468.

12. Unto Hämäläinen, *Rupatellen Eurooppaan. Euroklubin historia*. Gummerus 2009, 33–34.

13. UMA, 18.41 NLO, Muistio 22.2.1990 Poliittisen osaston virkamiesten keskustelut ulkovaltojen edustajien kanssa (Nyberg).

14. Kansallisarkisto (KA), Mauno Koivisto arkisto, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1989 III, Mihail Gorbatshevinkin puhe Finlandiallossa 26.10.1989.

15. Blomberg 2011, 196–197.

16. Ison-Britannian suhtautumisesta Saksojen yhdistymiseen ks. Patrick Salmon, *The United Kingdom and German Unification*. Teoksessa Frédéric Bozo et al. (toim.) *Europe and the End of the Cold War. A reappraisal*. Routledge 2008.

kala. Neuvostoimperiumin romahtaminen Itä-Euroopassa ja asemien menettäminen Saksassa näyttäytyivät NKP:n, KGB:n ja armeijan vanhoillisille piireille toisen maailmansodan saavutusten mitätöimisenä.¹⁷

Suomen puolustusministeriö toimitti helmikuussa 1990 rauhansopimuksen Saksaa ja Japania koskevia määräyksiä käsitelleen muistion ulkoministeriölle. Ulkoministeriön poliittisen osaston päällikkö Jaakko Blomberg totesi vastauksessaan, että Euroopan tilanne ja etenkin Saksan valtioiden kohdalla tapahtunut nopea kehitys on tehnyt Saksaa koskevat sotamateriaalin hankintarajoitukset entistäkin vanhentuneemmiksi. Blomberg piti mahdollisena, että ulkoministeriö ottaisi rauhansopimusasian esille vuoden loppupuolella.¹⁸ Samoihin aikoihin liittokansleri Kohlin kristillisdemokraatit saivat Itä-Saksan vapaisa vaaleissa selkeän voiton, mikä entisestään vauhditti yhdistymisprosessia.¹⁹

Presidentti Koivisto korosti malttia. Koivisto antoi huhtikuun alussa lehtihaastattelun, jossa hän katsoi, ettei Euroopan tilanteen muutos antanut aihetta Suomen ulkopoliittikan uudelleenmäärittelyyn. Koiviston mielestä tilanteen muuttuessa voitiin ”saavuttaa paljon, mutta myös vaarantaa paljon. Hyvin toimivien sopimusten kyseenalaistaminen olisi lyhytnäköistä.” Nimenomaan nyt Koivisto piti tärkeänä ”ylläpitää hyviä naapurisuhteita ja noudattaa johdonmukaista puolueettomuuspolitiikkaa”.²⁰

Ulkoministeriössä katsottiin kuitenkin, että Saksojen yhdistyminen loisi Suomen kannalta täysin uuden tilanteen. Se tarjoaisi mahdollisuuden irtautua Pariisin rauhansopimuksen sotilasartikloista. Toimistopäällikkö René Nyberg valmisteli huhtikuun puolivälissä muistiolunok-

sen, jossa hän katsoi olevan kohtuutonta, jos Suomen puolustusvoimia koskevat rajoitukset jäisivät muuttumattomina voimaan sen jälkeen kun Saksa vapautuisi omistaan. Nyberg piti selviönä, että Saksat yhdistyisivät länsivaltojen asettamin ehdoin ja Neuvostoliitto joutuisi lupamaan Saksan Nato-jäsenyyden vastustuksesta.

Suomen rauhansopimuksen 22. artikla sisälsi menettelytavan, jolla sotilasmääräyksiä voitiin muuttaa. Määräysten muuttaminen tapahtui joko sopimalla allekirjoittajavaltioiden²¹ tai YK:n turvallisuusneuvoston kanssa. Nyberg piti kumpaakin vaihtoehtoa ongelmallisena. Kääntymällä allekirjoittajavaltioiden puoleen ”Suomi joutuisi omassa asiassa tekemisiin hyvin kirjavan valtioryhmittymän kanssa”. Sopimuksen solmiminen YK:n turvallisuusneuvoston kanssa olisi niin ikään poikkeuksellista. Lisäksi Neuvostoliitolla ja Isolla-Britannialla oli veto-oikeus turvallisuusneuvoston päätöksiin²².

Nyberg suositteli poliittiselle johdolle, että Saksojen yhdistymisneuvottelujen selvittyä Suomi tiedustelisi Ison-Britannian ja Neuvostoliiton kantaa ja sopisi näiden kanssa noottienvaihdolla, että sotilasartiklat, ydinasekieltoa lukuun ottamatta, eivät olisi Euroopan muuttuneissa olosuhteissa enää sovellettavissa.²³ Suunnitelma sai ulkoministeriössä peitenimen Operaatio Pax.²⁴

Operaation toimeenpano oli sidottu Saksojen yhdistymisneuvottelujen etenemiseen. Kevään loppuun asti yhdistymisneuvotteluja hiersi kysymys yhdistyneen Saksan Nato-jäsenyydestä. Ratkaiseva käänne koettiin Gorbatšovin Washingtonin vierailulla 30. toukokuuta, jolloin hän ilmoitti Saksalla olevan Etykin vuoden 1975 periaatteiden

17. Andrei Grachev, *Gorbachev's gamble. Soviet foreign policy and the end of the Cold War*. Polity Press 2008, 189–190; Mary Sarotte, 1989. *The Struggle to Create Post-Cold War Europe*. Princeton University Press 2009, 155–156.

18. UMA, 18.40, Muistio 253, 16.3.1990 Puolustusmateriaalihankinnat SLT:sta, SDT:sta ja Japanista (Blomberg) Muistio lähetettiin puolustusministeriölle 20.3.1990.

19. Sarotte 2009, 143.

20. KA, Mauno Koiviston arkisto, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1990 I, Muistio 8.4.1990 Tasavallan presidentin erikoishaastattelu Kainuun Sanomille.

21. Sopimuksen allekirjoittajavaltioihin kuuluivat Ison-Britannian ja Neuvostoliiton lisäksi Australia, Valko-Venäjä, Kanada, Tšekkoslovakia, Intia, Uusi-Seelanti, Ukraina ja Etelä-Afrikka.

22. Suomi oli myös itse turvallisuusneuvoston vaihtuva jäsen kaudella 1989–1990.

23. UMA, 18.40, Muistiolunnos 12.4.1990 Pariisin rauhansopimuksen Saksaa koskevien ja sotilaallisten määräysten kumoaminen; uusi tilanne (Nyberg).

24. Nyberg 2007, 290.

mukaisesti oikeus valita liittoumansa.²⁵ Liittokansleri Kohl tapasi Gorbatšovin heinäkuussa, jolloin neuvostojohtaja totesi yksiselitteisesti hyväksyvänsä yhdistyneen Saksan Nato-jäsenyyden. Gorbatšovin mielen muutoksen taustalla oli Neuvostoliiton sisäisten ongelmien kärjistyminen. Neuvostotalous oli syvässä kriisissä, ja Kohl lupasi Gorbatšoville mittavaa taloudellista apua.²⁶

Takaoven diplomatiaa

Kun Saksojen yhdistymisen ehdoista oli päästy sopuun, Suomen ulkoministeriössä valmistui elosyyskuun vaihteessa luonnos hallituksen päätökseksi Pariisin rauhansopimuksen sotilasartikloiden kumoamisesta. Ulkoministeriö esitti, että Suomi tekisi asiassa yksipuolisen päätöksen, josta informoitaisiin etukäteen vain Neuvostoliittoa ja Isoa-Britanniaa. Menettelytapa erosi keväällä esitetystä suunnitelmasta ja oli vastoin rauhansopimukseen kirjattua muutosproseduuria. ”Kun Saksan suvereniteetin palautuminen ei tapahdu rauhansopimuksella ei myöskään Suomen rauhansopimuksen III osan määräysten kumoaminen sopimusteitse ole perusteltua”, muistiossa todettiin. Noottienvaihtoa Britannian ja Neuvostoliiton kanssa pidettiin ”syntyneessä poikkeuksellisessa tilanteessa tarpeettoman raskeana prosessina”.²⁷

Presidentti Koivisto on jälkikäteen kertonut pitäneensä yksipuolista menettelyä kauhistuttavana ja halunneensa hylätä sen heti. Siihen kuitenkin päädyttiin, ”koska siten välttyttiin käymästä kansainvälisiä neuvotteluja siitä, mitä Saksan yhdistyminen merkitsi, yleensä ja rauhansopimuksen kannalta erityisesti”. Koiviston

mukaan ”yhteisymmärrys tämän menettelyn välttämättömyydestä syntyi varsin nopeasti Neuvostoliiton valtiojohdon kanssa”.²⁸

Informoimatta ulkoministeriötä Koivisto antoi 4. syyskuuta kansliapäällikkö Jaakko Kalelalle ohjeen ottaa yhteyttä KGB:n Helsingin päällikkönä eli residenttinä toimineeseen Felix Karaseviin.²⁹ Tämä edusti Neuvostoliiton ulkoministeriön virallisen linjan rinnalla toimivaa tiedustelulinjaa, jonka Koivisto oli perinyt edeltäjältään presidentti Kekkoselta. Koivisto halusi, että neuvostojohto olisi etukäteen tietoinen Suomen toimesta. Samaa toimintatapaa presidentti oli hyödyntänyt 1980-luvun alussa, kun Suomi hankki herätemiinoja, jotka rauhansopimus kielsi. Jälkikäteen Neuvostoliiton ulkoministeriö ilmaisi tyytymättömyytensä siitä, että se oli sivuutettu asian käsittelyssä.³⁰

Presidentit Bush ja Gorbatšov tapasivat 9. syyskuuta 1990 järjestetyssä huippukokouksessa Helsingissä, jossa käsiteltiin ratkaisua Persianlahden kriisiin. Huippukokousta edeltäneenä päivänä Gorbatšovin ulkopoliittinen avustaja Anatoli Tšernjajev ilmoitti kansliapäällikkö Kalelalle, että Gorbatšovia oli Suomen rauhansopimus päätöksestä informoitu. Tšernjajevin mukaan Gorbatšov oli valmis keskustelemaan asiasta ja suhtautui siihen myönteisesti.³¹

Koiviston ja Gorbatšovin välisissä keskusteluissa jälkimmäinen osoitti kiinnostusta lähinnä neuvostotalouden ongelmien käsittelyyn. Koivistokaan ei oma-aloitteisesti nostanut asiaa esiin, vaan tulkitsi neuvostojohtajan hiljaisuuden myöntymisen merkiksi.³² Näytti siltä, ettei Gorbatšovilla kansainvälisten ja etenkin sisäpo-

25. Philip Zelikow & Condoleezza Rice, *Germany unified and Europe transformed. A study in statecraft*. Harvard University Press 1997, 277–278; Sarotte 2009, 167–168.

26. Sarotte 2009, 177–180; Vladislav Zubok, *With his back against the Wall. Gorbachev, Soviet demise, and German reunification*. *Cold War History* 14:4 (2014), 619–645.

27. UMA, 18.40 Erittäin salainen, Muistio 779, 6.9.1990 Pariisin rauhansopimuksen Saksaa koskevien ja Suomen täysivaltaisuutta rajoittavien määräysten kumoaminen (Nyberg).

28. Tasavallan Presidentti Mauno Koiviston esitelmä Paasikivi-seuran vuosikokouksessa 26.11.1993. Teoksessa *Ulkopoliittisia lausuntoja ja asiakirjoja 1993*. Ulkoasiainministeriön julkaisuja. Ulkoasiainministeriö 1994, 141–147.

29. KA, Mauno Koiviston arkisto, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1990 III, Muistio 4.9.1990 Talking points ministerineuvos Karasoville (Kalela).

30. Juri Derjabinin mukaan suomalaisten herätemiina-asiassa omaksuttu toimintatapa loi ennakkotapauksen operaatio Paxille. Derjabin 1997, 113.

31. Koivisto 1995, 361; Anatoli Tšernjajev selostaa päiväkirjassaan Gorbatšovin syyskuusta Helsingin-vierailua, mutta ei mainitse Suomen rauhansopimusta koskevaa aietta. *The Diary of Anatoly S. Chernyaev 1990*. Svetlana Savranskaya (toim.) The National Security Archive 2010, 50–51.

32. KA, Mauno Koiviston arkisto, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1990 III, Muistio 12.9.1990 Tasavallan Presidentin keskustelut

liittisten vaikeuksien keskellä riittänyt mielenkiintoa Suomen ongelmia kohtaan.³³

Yhdistyneen Saksan suvereniteetin palautuksesta ja maan ulkosuhteista sovittiin viimeisessä 2+4-neuvottelujen ulkoministerikokouksessa Moskovassa 12. syyskuuta. Tämän jälkeen Suomen ulkoministeriö päätti kiristää rauhansopimus päätöksen aikataulua. Enää ei odotettaisi Saksojen viralliseen yhdistymispäivään 3. loka-kuuta, vaan Suomen Lontoon- ja Moskovan-suurlähettiläät informoisivat asemamaidensa ulkoministeriöitä 17. syyskuuta. Hallituksen päätös julkistettaisiin neljä päivää myöhemmin.³⁴ Näin Moskovalle ja Lontoolle jätettiin vain muutama päivä aikaa pohtia vastaustaan. Aikataulun kiristämisen syynä oli pelko asian vuotamisesta julkisuuteen ennen aikojaan.³⁵ Suomi halusi ehtiä ennen Itävaltaa, joka valmisteli parhaillaan esitystä vuoden 1955 valtiosopimuksen sotilaallisten määräysten toteutamisesta vanhentuneiksi.³⁶

Suomen menettelytapa huolestuttaa

Suurlähettiläs Heikki Talvitie informoi Suomen päätöksestä Neuvostoliiton ulkoministeriötä 17. syyskuuta. Talvitien hämmästyks oli suuri, kun varaulkoministeri Kvitsinski odotti häntä rauhansopimuksen teksti pöydällään. Talvitie ei ollut ennakolta ilmoittanut asiaansa, joten Kvitsinskin täytyi tietää, mistä suurlähettiläs oli tulossa puhumaan.³⁷ Kvitsinski oli todennäköisesti saanut vihiä Koiviston syyskuun alussa KGB-linjan välityksellä tekemästä neuvostojohdon ennakkoinformoinnista.

Suomalaiset eivät tienneet, että Kvitsinski oli Saksojen yhdistymisneuvottelujen viimeisen

ulkoministerikokouksen yhteydessä nostanut esiin Suomen rauhansopimuksen määräykset. Kvitsinski oli todennut Ison-Britannian ulkoministeriön poliittisen osaston päällikkö John Westonille Suomen lehdistössä esitettävän näkemyksiä, joissa todettiin 2+4-kokouksen tekemän Saksa-ratkaisun kyseenalaistavan Suomen rauhansopimuksen voimassaolon jatkumisen. Kvitsinski oli tiedustellut Ison-Britannian näkemystä asiaan, mihin Weston ei ollut osannut suoralta kädeltä vastata.³⁸

Talvitie tulkitsi tapaamistaan Kvitsinskin kanssa siten, ettei Neuvostoliitto suoranaisesti vastustanut Suomen pyrkimystä mitätöidä rauhansopimuksen sotilasartiklat. Kuitenkin ”menettelytapamme, jossa yhdistetään Saksaa koskevat määräykset ja muut III-osan määräykset aiheuttaa täällä juridisia kysymyksiä, joille tulisi antaa riittävästi huomiota. Onhan kyseessä vakava asia. Rauhansopimus on eräs keskeisin suhteitamme ulkovaltoihin säätelevä asiakirja ja suhtautumisemme siihen on tärkeä osa Suomen ulkopoliittikan uskottavuutta. Menettelytavan valinnalla on tässä huomattava merkitys.”³⁹

Samaan aikaan, 17. syyskuuta 1990, Suomen Lontoon-suurlähettiläs Ilkka Pastinen ilmoitti rauhansopimus päätöksestä Ison-Britannian ulkoministeriölle, FCO:lle. Pastiselle tyydyttiin toteamaan, että Suomen ilmoitus annettaisiin ministeriön oikeudellisten asiantuntijoiden selvittäväksi.⁴⁰

Suurlähettiläiden antamien selostusten jälkeen Neuvostoliiton Lontoon-suurlähetystö vieraili FCO:ssa. Suurlähetystön edustaja selosti Neuvostoliiton näkemyksiä, jotka perustuivat

presidentti M. S. Gorbatschovin kanssa 9.9.1990. (Jaakko Kalela); Koivisto 1995, 361.

33. Derjabin 1997, 110; Karasev 1998, 326–327.

34. UMA, 18.40 Erittäin salainen, Muistio 817, 12.9.1990 Pariisin rauhansopimuksen Saksaa koskevien ja Suomen täysivaltaisuutta rajoittavien määräysten kumoaminen; toimenpiteet (Nyberg).

35. Nyberg 2007, 292.

36. UMA, 18.50 ITÄ, Muistio 265, 10.9.1990 Itävallan valtiosopimuksen sotilaalliset määräykset (Oikeudellisen osaston päällikkö Eero Kekomäki).

37. UMA, 18.40 Erittäin salainen, MOSB 214, 17.9.1990 Pariisin rauhansopimuksen Saksaa koskevien ja Suomen täysivaltaisuutta rajoittavien määräysten kumoaminen (Talvitie).

38. FCO FOIA, Weston Synnottille 17.9.1990 Finland: Peace Treaty. Hilary Synnott oli FCO:n Länsi-Euroopan osaston päällikkö. Jaakko Blomberg on tulkinnut Kvitsinskin Westonille tekemän viittauksen lehtiartikkeleihin olleen vain peitekieltä, kun lähettä ei voinut paljastaa. Blomberg 2011, 260–261.

39. UMA, 18.40 Erittäin salainen, MOSB 214, 17.9.1990 Pariisin rauhansopimuksen Saksaa koskevien ja Suomen täysivaltaisuutta rajoittavien määräysten kumoaminen (Talvitie).

40. UMA, 18.40, LON B 036, 17.9.1990 Pariisin rauhansopimuksen Saksaa koskevien ja Suomen täysivaltaisuutta rajoittavien määräysten kumoaminen (Pastinen).

varaulkoministeri Kvitsinskin Talvitielle esittämään. Selostus poikkesi Talvitien raportin antamasta näkemyksestä koskien Neuvostoliiton reaktiota. Kvitsinski oli tarkastellut Suomen päätöstä kriittisesti ja lähtenyt siitä, ettei Saksan yhdistyminen vaikuttanut millään tavoin Suomen rauhansopimuksen määräyksiin. Suomen ei ollut sopivaa tulkita yksipuolisesti rauhansopimusta, vaan kaikkia sopimusosapuolia oli ensin kuultava.⁴¹

FCO:ssa pidettiin hyvin perusteltuna, ettei rauhansopimuksen sotilaallisten määräysten tulut enää rajoittaa Suomea Saksan täysivaltaisuuden palauduttua. Britit jakoivat kuitenkin MID:in huolen Suomen toimintatavasta, joka synnyttäisi ennakkotapauksen valtiosopimuksen yksipuolisesta irtisanomisesta. Lontoossa ennakoitiin, että Suomi saattaisi joutua hankaluuksiin Neuvostoliiton kanssa.⁴²

Ison-Britannian Helsingin-suurlähettiläs Neil Smith tapasi 21. syyskuuta Suomen ulkoministeriön valtiosihteeri Åke Wihtolin. Smith toi esiin FCO:n tuntemat epäilyt Suomen toimintaa kohtaan. Wihtol kommentoi, ettei rauhansopimukseen kirjattua muutosproseduuria tarvinnut noudattaa, koska Suomi ei ollut hakemassakaan juridista oikeutusta päätökselleen. Kyse oli poliittisesta toimesta.

Smith pohdiskeli, että Suomen päätöksestä saattaisi tulla ennakkotapaus Moskovalle mahdollisissa neuvotteluissa Itä-Euroopan maiden kanssa. Wihtol kertoi Neuvostoliiton Helsingin-suurlähetystön ilmoittaneen, ettei Moskova vastustaisi rauhansopimus päätöstä, jos Suomi vahvistaisi, ettei se hanki ydinaseita ja pitäytyisi rauhansopimuksessa määräytyissä asevoimien määrällisissä rajoituksissa.

”Meidät on nyt saatettu tapahtuneen tosiasian eteen”, Smith raportoi FCO:lle. Vaikka suomalaisen toimintatapa oli harmittava, Smith ei nähnyt syytä vastustaa rauhansopimusta koskevaa päätöstä. Sotilasartiklat olivat menettäneet merki-

tyksensä, etenkin kun Iso-Britannia ja Neuvostoliitto olivat useissa yhteyksissä katsoneet sopimusrikkomuksia läpi sormien. Smith korosti, että julkisissa kannanotoissa tuli kuitenkin esiintyä pidättyvästi Suomen päätöksen juridisten ongelmien vuoksi.⁴³ Lontoossa yhdyttiin näihin näkemyksiin.⁴⁴

Smithin ja Wihtolin tapaamisen jälkeen Suomen hallitus julkisti päätöksen, joka kuului seuraavasti:

Sen jälkeen kun Saksa on yhdistynyt ja sen täysivaltaisuus palautettu, Suomen hallitus katsoo, että Pariisin rauhansopimuksen III osan Saksaa koskevat määräykset ovat menettäneet merkityksensä.

Rauhansopimuksen III osan muut Suomen täysivaltaisuutta rajoittavat määräykset eivät vastaa Suomen asemaa Yhdistyneiden Kansakuntien jäsenenä ja osanottajavaltiona Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssissa. Sen vuoksi hallitus toteaa myös niiden menettäneen merkityksensä.

Poikkeuksen muodostavat atomiaseet, joiden hankkimisen rauhansopimuksen 17. artikla kieltää. Suomi on sitoutunut olemaan hankkimatta ydinaseita myös liittymällä vuonna 1969 ydinsulкусopimukseen.

Rauhansopimuksen III osan määräysten merkityksettömäksi toteaminen ei muuta Suomen harjoittaman turvallisuus- ja puolustuspolitiikan perusteita.

Koiviston YYA-lausuma

Rauhansopimusta koskevan päätöksen rinnalla tehtiin myös toinen Saksaa koskeva ratkaisu, jota presidentti Koivisto on kutsunut Operaatio Paxin sivujuoneksi.⁴⁵ Ulkoministeriön virkamiesjohto oli vain muutamaa päivää aiemmin esittänyt Koivistolle, että rauhansopimuksen Saksaa koskevien määräysten kumoaminen jäisi poliittisesti epätäydelliseksi, mikäli YYA-sopimuksen Saksaa koskevaa mainintaa ei samalla todettaisi vanhentuneeksi.

41. FCO FOIA, FCO Moskovan suurlähetystölle 19.9.1990 Treaty of Peace with Finland: Soviet views.

42. FCO FOIA, FCO Helsingin suurlähetystölle 19.9.1990 Treaty of Peace with Finland.

43. FCO FOIA, Helsingin suurlähetystö FCO:lle 21.9.1990 Treaty of Peace with Finland; UMA, 18.40, Muistio 24.9.1990 Rauhansopimus ja YYA (Wihtol).

44. FCO FOIA, Synnott Powellille 21.9.1990 Treaty of Peace with Finland. Charles Powell toimi pääministeri Margaret Thatcherin ulkopoliittisena neuvonantajana. ”Unusually forward of the Finns”, kommentoi Powell muistion laitaan.

45. Koivisto 1995, 361.

YYA-sopimusta koskeva tulkinta päätettiin hoitaa valtioneuvoston pöytäkirjaan kirjattavalla presidentin yksipuolisella lausumalla. Muuttuneissakin olosuhteissa YYA-sopimuksen olennaisen sisällön katsottiin säilyttävän merkityksensä. Tämä tarkoitti sitä, ettei Suomi sallinut aluettaan käytettävän hyökkäykseen Neuvostoliittoa vastaan. Sopimuksen nähtiin edelleen vastaavan Suomen turvallisuusetuja.⁴⁶

Ruotsalainen diplomaatti ja historiantutkija Krister Wahlbäck on jälkikäteen tulkinnut Koiviston lausunnosta käyvän ilmi, että YYA-sopimuksen muut määräykset – kuten ne, jotka koskevat konsultaatioita hyökkäysuhan johdosta tai mahdollista Neuvostoliiton avunantoa – eivät enää kuuluneet ”olennaiseen sisältöön”.⁴⁷ Ulkoministeriön ja presidentin välisestä neuvonpidosta tehtyjen asiakirjojen perusteella kyse ei ollut kuitenkaan muusta kuin Saksa-viittauksen toteamisesta aikansa eläneeksi.

Suurlähettiläs Talvitie tiedotti Neuvostoliiton ulkoministeriölle presidentin lausunnosta 20. syyskuuta eli päivää ennen sen julkistamista. YYA-lausuma herätti Moskovassa yllättävän vähän huomiota. Juri Derjabin, joka toimi diplomaattisissa tehtävissä Suomessa useaan otteeseen 1960-luvun lopulta lähtien, on todennut, että luopuminen Saksan mainitsemisesta mahdollisena hyökkääjänä YYA-sopimuksen sotilaspoliittisissa artikloissa ei ollut Moskovalle ongelma. Lopullisesti se menetti merkityksensä Saksojen yhdistyttyä.⁴⁸ Neuvostoliiton liittolaistensa kanssa (Puolaa lukuun ottamatta) tekemistä sopimuksista oli jo 1960- ja 1970-luvulla poistettu maininta Saksasta mahdollisena hyökkääjänä.

Neuvostoliiton ulkoministeriö ei ollut kuitenkaan valmis hyväksymään sellaisenaan rauhansopimusta koskevaa päätöstä. Varaulkoministeri Kvitsinski totesi suoraan suurlähettiläs Talvitielle, että ulkoministeri Ševardnadze pyytäisi Suomen ulkopoliittiselta johdolta jossakin muodossa ilmoitusta ydinaseettomuudesta ja asevoimien

vahvuuksista käytettäväksi sisäpoliittisiin tarkoituksiin. Ševardnadzea oli korkeimman neuvoston ulkoasiainvaliokunnassa kritisoitu Saksan kysymyksessä ja hän oli joutunut puolustamaan 2+4-sopimuksen edullisuutta Neuvostoliitolle. Kvitsinskin mukaan oli epävarmaa, missä yhteydessä Suomen rauhansopimusta koskeva päätös ja YYA-sopimukseen sisältyvä Saksan maininta tulisivat esille.

Moskovan sisäinen valtakamppailu oli syksyn mittaan kiihtynyt. Suurlähettiläs Talvitie analysoi, että Ševardnadzelle oli sisäpoliittisista syistä välttämätöntä esittää asia siten, että siitä vallitsi yhteisymmärrys Suomen ja Neuvostoliiton kesken ja että Neuvostoliiton edut oli asiassa täysin huomioitu. ”Päätöstemme jälkihoito tulee olemaan yhtä tärkeä jos ei vielä tärkeämpi kuin sen valmistelu”, Talvitie ennakoiki ulkoministeriölle.⁴⁹

Neuvostoliiton ensimmäisen julkisen kannanoton Suomen toimenpiteeseen esitti MID:in lehdistöhallinnon päällikkö Gennadi Gerasimov 24. syyskuuta. Gerasimovin mukaan Neuvostoliitto näki Suomen sopimustulkinnat ”luottamukseen perustuvien ystävällisten suhteiden hengessä, joka on maiden välillä vallinnut sopusoinnussa YYA-sopimuksen kanssa”. Muutama päivä myöhemmin neuvostoliittolainen *Izvestija*-lehti otti asiaan kantaa suorasukaisemmin.

Izvestijan Helsingin-kirjeenvaihtaja totesi, että olisi väärin pysyä hiljaa Suomen toiminnan mahdollisista negatiivisista vaikutuksista. Kirjoittajan mukaan Suomessa oli ”poliittisia voimia”, jotka toivoivat YYA-sopimuksen asteittaista purkamista laskien, että ensimmäinen kivi sen perustuksista oli poistettu. Lehti siteerasi Max Jakobsonia, joka oli *Helsingin Sanomissa* todennut Suomen päätöksen nostavan esille kysymyksen Karjalasta ja muista luovutetuista alueista. Jakobson ei kuitenkaan itse pitänyt toisen maailmansodan jälkeisten rajojen muuttamista sillä hetkellä tarkoituksenmukaisena. *Izvestijassa* ilmaistiin huoli siitä, että sotilaallisten artiklojen mitä-

46. Ensimmäinen luonnos YYA-sopimuksen Saksaa koskevasta maininnasta laadittiin ulkoministeriössä 17.9.1990.

Koivisto teki asiasta päätöksen 19.9.1990. KA, Mauno Koiviston arkisto, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1990 III, Ulkoministeriön muistio 19.9.1990 YYA-sopimus; viittaus Saksaan (Blomberg & Nyberg); Blomberg 2011, 256.

47. Krister Wahlbäck, Mauno Koivisto presidenttinä. Ulkomainen näkemys. Teoksessa Keijo Immonen (toim.) *Pitkä linja. Mauno Koivisto, valtiomies ja vaikuttaja*. Kirja-yhtymä 1993, 337; Ks. myös Tarkka 2012, 455.

48. Derjabin 1997, 113–114.

49. UMA, 18.40 Erittäin salainen, MOSB 223, 21.9.1990 YYA-sopimus; Viittaus Saksaan sekä Pariisin rauhansopimuksen Saksaa koskevien ja Suomen täysivaltaisuutta rajoittavien määräysten kumoaminen (Talvitie).

töinti aiheuttaisi vaatimuksia myös rauhansopimuksen muiden artiklojen muuttamisesta.⁵⁰

Neuvostoliiton ulkoministeriön taivutteluyritys

Lokakuun alussa FCO:n poliittisen osaston päällikkö Weston valitti suurlähettiläs Pastiselle, että rauhansopimusta koskeva päätös oli tehty liian nopealla aikataululla, eikä muutenkaan ollut sopivaa sanoa yksipuolisesti irti monenkeskistä kansainvälistä sopimusta. Weston paljasti, että varaulkoministeri Kvitsinski oli Moskovassa 2+4-kokouksen yhteydessä informoinut heitä Suomen päätöksestä. Pastinen tulkitsi Westonin toteamuksen verhotuksi moitteeksi siitä, että Isoa-Britanniaa ja Neuvostoliittoa ei oltu informoitu samanaikaisesti.⁵¹

Ulkoministeriössä, jossa ei tiedetty presidentti Koiviston tiedustelulinjalla tekemistä yhteydenotoista Moskovaan, oltiin ymmällään brittien nuivasta reaktiosta. Ulkoministeriön toimistopäällikkö René Nyberg kommentoi Ison-Britannian suurlähetystön kakkosmies Graham Handille, ettei briteillä ollut minkäänlaista oikeutta moraaliseen närkästykseen. Iso-Britannia oli pettänyt Suomen vuonna 1947, kun Lontoon vaatimuksesta Suomen rauhansopimukseen oli sisällytetty sotilaalliset rajoitukset. ”Mitä Suomen päätöksen juridiseen puoleen tulee, on syytä palauttaa mieleen presidentti Paasikiven kuuluisa lausuma: Kreml ei ole mikään kihlakunnan-oikeus.”⁵²

Lontoo asettui lopulta ymmärtämään Suomen ratkaisua. FCO:ssa katsottiin, että olisi ollut epäoikeudenmukaista, jos Saksan täysivaltaisuuden palauduttua Suomelle olisi jäänyt rajoituksia seurauksena sodasta Saksan rinnalla. Lisäksi Suomi oli ainoa Pariisissa rauhansopimuksen tehneistä sotaa käyneistä maista, joka oli vielä

noudattanut puolustusvoimiaan koskevia rajoituksia.⁵³ FCO:n ohjeistamana Helsingin-suurlähettiläs Smith vakuutti osastopäällikkö Blombergille, ettei ”Lontoolla ole ollut minkäänlaisia aikomuksia aiheuttaa ongelmia Suomen kaltaiselle ystävälle”. Suomen toiminta ei ollut myöskään millään tavoin vahingoittanut maiden välisiä suhteita.⁵⁴

Neuvostoliiton ulkoministeriö oli pyytänyt Suomea vahvistamaan, ettei sillä ollut aikomusta poiketa rauhansopimuksen asevoimille asettamista enimmäismääristä eikä ydinaseesta luopumisesta. Suomen ulkoministeriössä suostuttiin MID:in ehdotukseen kahdenvälisistä keskusteluista, jotka käytiin 16.–17. lokakuuta Moskovassa.

Ulkoministeriöiden väliseen tapaamiseen osallistuivat Suomen puolelta osastopäällikkö Blomberg ja suurlähettiläs Talvitie. Keskusteluissa varaulkoministeri Kvitsinski otti rauhansopimusta ja YYA-sopimusta koskevan päätöksen uudelleen tarkasteluun. Hän tarkasteli Suomen toiminnan mahdollisia seurannaisvaikutuksia Neuvostoliiton sisäiselle tilanteelle. ”Vaikka poliittinen johto ja MID katsovat Saksan kysymyksessä saavutetun hyvän tuloksen, niin korkeimmassa neuvostossa ja lehdistössä ratkaisua on myös paljon kritisoitu.” Suomen yksipuolinen päätös ja Itävallan mahdollinen seuraaminen oli Kvitsinskin mukaan vaikeuttanut tilannetta. ”Tällaista toimintamallia ei pitäisi jatkaa. Ennakkotapauksilla on merkitystä”, hän korosti.

Blomberg totesi Kvitsinskille, että Pax-päätös ei muuttanut Suomen puolustus- ja turvallisuuspolitiikan perusteita. YYA-sopimus vastasi edelleen Suomen turvallisuusetuja. Kvitsinski piti lausumaa epämääräisenä ja Neuvostoliitolle riittämättömänä. ”Mietin, mitä on turvallisuuspolitiikka ja että se ei muutu. Voitaisiinko määritellä

50. UMA, 18.40, MOS 1067, 27.9.1990 Moskovon suurlähetystön suomennos Izvestijan ja Pravdan artikkeleista (Karinen); Jakobson jättäisi yya-sopimuksen lepoon. Karjala nousee taas keskusteluun. *Helsingin Sanomat* 22.9.1990.

51. UMA, 18.40 Erittäin salainen, LON B 043, 8.10.1990 Pariisin rauhansopimuksen Saksaa koskevien ja Suomen täysivaltaisuutta rajoittavien määräysten kumoaminen (Pastinen).

52. FCO FOIA, Helsingin suurlähetystö FCO:lle 10.10.1990 Finland: 1947 Peace Treaty; UMA, 18.40, 10.10.1990 René Nyberg Graham Handille; Nyberg 2007, 295; Paasikivi kritisoi Suomen hallitusta Ahvenanmaan demilitarisointikysymyksessä syksyllä 1940: ”Pyydän välttämään liiallista juridikointia, sillä Kreml ei ole mikään kihlakunnanoikeus”. Tuomo Polvinen, *J.K. Paasikivi Valtiomiehen elämäntyö 3, 1939–1944*. WSOY 1995, 188.

53. FCO Helsingin suurlähetystölle 17.10.1990. FOIA, FCO.

54. FCO FOIA, Helsingin suurlähetystö FCO:lle 26.10.1990 Finland: 1947 Peace Treaty; UMA, 18.40 Keskustelu muistio 1002K, 30.10.1990 Iso-Britannian Helsingin-suurlähettilään käynti ulkoasiainministeriössä (Ulkoasiainsihteri Raino Hassinen).

tarkemmin?” hän tiedusteli. Kvitsinski esitti, että Suomi vahvistaisi Neuvostoliitolle, ettei se aio ylittää rauhansopimuksen asevoimille asettamia ylärajoja. Lisäksi hän viittasi sopimuksen 17. artiklaan, joka kielsi Suomelta ydinaseet. Kvitsinski ihmetteli, miksi Suomen päätöksessä puhuttiin vain ydinaseiden hankkimisesta. ”Entä kokeileminen, esim. toisten lukuun.”⁵⁵

Vaikuttaa siltä, että Kvitsinski tavoitteli Suomen asevoimien suhteen samantyyppistä ratkaisua kuin Saksalle oli tehty. Yhdistymisneuvotteluissa oli päädytty rajoittamaan yhdistyneen Saksan puolustusta. Saksa vahvisti, että sen asevoimien vahvuus ei ylittäisi 370 000 henkeä eikä se tulisi hankkimaan ydin- ja muita joukkotuhoaseita.

Moskovan-keskusteluista laatimassaan muistiossa osastopäällikkö Blomberg arveli, että Kvitsinski yritti yhdistää kahta, toisilleen vastakkaista intressiä. Yhtäällä oli tarve ymmärtää Suomen ratkaisua, toisaalla huoli, että Neuvostoliitto oli menettämässä rauhansopimuksen III osaan sisältyvän Suomea koskevan ohjausvälineen, jonka avulla se pystyi kontrolloimaan Suomen asevoimien tasoa.

Blomberg pohdiskeli, että ”syntynyt tilanne voitiin kenties ymmärtää Kvitsinskin taustaa vasten”.⁵⁶ Neuvostoliiton ulkoministeriön Saksan-asiantuntijoihin kuulunut Kvitsinski oli keväällä 1990 siirtynyt varaulkoministerin tehtävään Bonnin-suurlähettilään paikalta. Ulkoministeri Ševardnadze oli halunnut hänet MID:iin tuomaan ryhtiä Neuvostoliiton Saksa-politiikkaan. Kvitsinski on muistelmissaan kertonut kuinka hän oli Moskovaan saavuttuaan pettynyt näkemäänsä. MID:ssä oli vallinnut ”surrealistinen ideoiden sekasotku”. Länsivaltojen neuvotteluasetmat olivat vahvat, ja Neuvostoliitto oli pakotettu perääntymään vaatimuksistaan ja asemistaan

Saksaan nähden.⁵⁷ Saksa-ratkaisuun pettyneet vanhoilliset kommunistit suuntasivat kritiikkinsä kärjen ulkoministeri Ševardnadzeen ja hänen johtamaansa ministeriöön.⁵⁸

Karjala-kysymys on ”tietyissä mielessä vaarallinen”

Suomen Tukholman-suurlähetystö välitti 17. lokakuuta Helsinkiin viestin ruotsalaisten diplomaattien käymästä keskustelusta Neuvostoliiton Etyk-edustajana toimineen Juri Derjabinin kanssa. Derjabin oli kertonut ruotsalaisille Moskovan yllättyneen Suomen suorittamista YYA-sopimuksen ja rauhansopimuksen tulkinnoista. ”Komissarov olisi kääntynyt haudassaan”, Derjabin oli kommentoinut itseironisesti.⁵⁹ Komissarov viittasi Derjabinin käyttämään nimimerkkiin, jota hän käytti 1970–1980-luvuilla Suomen ja Neuvostoliiton suhteita käsittelevissä kirjoissaan, joissa oli tapana korostaa YYA-sopimuksen merkitystä.⁶⁰ ”Jos Suomi nyt katsoo olevansa vapaa muodollisesti solmimistaan sopimuksista, saatavat seuraukset muodostua vakaviksi”, Derjabin oli todennut ruotsalaiskollegalleen. Keskustelu Karjalan palauttamisesta ei ollut jäänyt Moskovassa huomaamatta.⁶¹

Presidentti Koivisto otti vakavasti Derjabinin esittämän kritiikin ja ohjeisti kansliapäällikkö Kalelaa tapaamaan KGB-residentti Karasevin. Viitaten Pax-päätökseen Kalela totesi Karaseville: ”jos Moskovasta tullut reaktio olisi ollut kielteinen, Suomi olisi muuttanut toimintatapaa”. Suomi ei ole halunnut ristiriitaa eikä toivo maailmalle leviävän käsitystä, että Suomi uhmaa Neuvostoliittoa.” Kalelan käsityksen mukaan Karasevia näytti huolettavan vain suomalainen Karjala-keskustelu. Karasev korosti, että ”Suomen puolelta mahdollisimman arvovaltaisesti ja

55. UMA, 18.40 Erittäin salainen, Muistio 17.10.1990 Pariisin rauhansopimuksen III-osa; Moskovan reaktio (Blomberg). Muistiinpanot Blombergin ja Kvitsinskin välisestä keskustelusta laati suurlähettiläs Talvitie; Juri Derjabinin mukaan Kvitsinski olisi keskusteluissa viitannut suoraan Gorbatšoviin. Tällaista mainintaa ei kuitenkaan löydy Blombergin muistiosta. Derjabin 1997, 115.

56. UMA, 18.40 Erittäin salainen, Muistio 17.10.1990 Pariisin rauhansopimuksen III-osa; Moskovan reaktio (Blomberg).

57. Julij A. Kwizinskij, *Vor dem Sturm. Erinnerungen eines Diplomaten*. Siedler 1993, 16; Zelikow & Rice 1997, 260.

58. Sarotte 2009, 190.

59. UMA, 18.40, TUKB-067, 17.10.1990 Neuvostoliittolainen reaktio rauhansopimuksen ja YYA-sopimuksen tulkinnasta (Alholm).

60. Tarkka 2012, 355.

61. UMA, 18.40, TUKB-067, 17.10.1990 Neuvostoliittolainen reaktio rauhansopimuksen ja YYA-sopimuksen tulkinnasta (Alholm).

pikaisesti torjuttaisiin Karjalaa koskevat vaatimukset”.⁶²

Karasevin vakuutteluista huolimatta MID:n Helsingin edustajat jatkoivat Suomen toiminnan arvostelua. Suurlähettiläs Boris Aristov totesi puolustusvoimien komentaja amiraali Jan Klenbergille, että neuvostopuolella tunnettiin ärtymystä siitä, että Suomen hallituksen päätös oli tapahtunut yksipuolisesti ja kovalla kiireellä. Aristov korosti, että ”rauhansopimus oli monenkeskinen ja siihen liittyi monenlaisia juridisia näkökohtia”.⁶³

Presidentti Koivisto oli huolestunut. Hän uskoi Neuvostoliiton kritiikin tulevan julkisuuteen ennemmin tai myöhemmin, mikä mutkistaisi asian käsittelyä entisestään. Kansliapäällikkö Kalela sai presidentiltä ohjeet tavata KGB-residentti Karasevin 2. marraskuuta. Kalela ilmoitti, että ”Suomen päätöksessä ei ollut tinkimistä, mutta toisaalta ei haluttu, että asian vuoksi jäisi haavoja, jotka voisivat haitata suhteiden hoitoa tulevaisuudessa”. Kalelan mukaan äärimmäisenä keinona olisi monenkeskinen, allekirjoittajamaiden kokouksen koollekutsuminen, jos asiaa ei saataisi kahdenvälisin keskusteluin pois päiväjärjestyksestä. Tällöin suomalais-neuvostoliittolaisesta ristiriidasta tulisi kuitenkin täysin julkinen asia, eikä se voinut olla Neuvostoliitonkaan etujen mukaista.

Karasev totesi, että MID oli tuskin kysynyt missään vaiheessa Gorbatšovin mielipidettä, vaan katsonut asian kuuluvan omaan reviiriinsä. Hänen mielestään asia oli niin vähämerkityksinen, ettei sen hoitamiseen korkeimmalla tasolla, esimerkiksi Pariisin Etyk-kokouksen yhteydessä, ollut mitään syytä. ”Parasta olisi, jos ulkoministeri Paasio voisi hoitaa asian tavalla tai toisella ulkoministeri Ševardnadzen kanssa, pehmeästi selvittää Suomen menettelyn ja siten panna pisteen koko asialle.”⁶⁴ Paasion oli määrä johtaa

SDP:n puoluedelegaatiota Moskovaan marraskuun puolivälissä.

Suomen Moskovan-suurlähetystö vastaanotti 9. marraskuuta Neuvostoliiton ulkoministeriön nootin. Siinä ilmoitettiin, että Neuvostoliitto ymmärsi Suomen rauhansopimusta koskevan päätöksen siten, ettei Suomi aio ylittää rauhansopimuksessa maa-, meri- ja ilmavoimille asetettuja enimmäismääriä, eikä tule hankkimaan atomiaseita.⁶⁵

Neuvostoliiton Lontoon-suurlähetystö informoi FCO:ta nootista ja sen tarkoitusperistä. Neuvostoliiton suurlähetystön edustajan mukaan noottia oli tarvittu, koska Neuvostoliitossa tunnettiin huolta Suomen päätöksen ennakkotapausvaikutuksesta. Valtiosopimuksia ei ollut sopivaa muuttaa yksipuolisilla ilmoituksilla, vaan muutoksista piti keskustella etukäteen sopimusosapuolten kesken. Itävalta oli päättänyt seurata Suomen esimerkkiä ja vastikään ilmoittanut Moskovalle ja Lontoolle tulkitsevansa yksipuolisesti vuoden 1955 valtiosopimustaan.⁶⁶

Karasevin antaman neuvon mukaisesti ulkoministeri Paasio tapasi Ševardnadzen Moskovassa 15. marraskuuta. Ševardnadze ilmoitti rauhansopimusasian olevan nootin antamisen jälkeen Neuvostoliiton puolelta loppuun käsitelty. Tästä huolimatta ulkoministeri kiinnitti huomiota suomalaiseen Karjala-keskusteluun.

Ševardnadze piti Karjala-kysymystä ”tietyissä mielessä vaarallisena, sillä se saattaisi johtaa nykyoloissa hallitsemattomaan vastareaktioon neuvostolehdistössä ja uusiin kysymyksiin”. Ulkopoliittinen johto olisi hänen mukaansa valmis välittömästi reagoimaan asiaan, mikäli Karjalasta ”viriäisi vastuuntunnotonta keskustelua Neuvostoliitossa”. Paasio puolestaan vahvisti, ettei Suomen hallituksella ollut mitään aikeita ottaa esille rauhansopimuksessa vahvistettuja alueluovutuksia. Hänen mukaansa ”keskustelua ylläpitivät

62. KA, Mauno Koiviston arkisto, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1990 III, Muistio 19.10.1990 Keskustelu ministerineuvos Karasovin kanssa (Kalela).

63. UMA, 18.40 Erittäin salainen, Muistio 30.10.1990 Keskustelu suurlähettiläs Aristovin kanssa 25.10.1990 (Klenberg).

64. KA, Mauno Koiviston arkisto, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1990 III, Muistio 2.11.1990 Ministerineuvos Karasov Linnassa (Kalela); Muistelmissaan Koivisto mainitsee virheellisesti, että Kalelan ja Karasevin tapaaminen olisi tapahtunut jo 2. lokakuuta. Koivisto 1995, 364.

65. UMA, 18.40, MOSB 268, 9.11.1990 Pariisin rauhansopimuksen tulkinta; Neuvostoliiton vastaus (Talvitie). Nootti oli päivätty 6.11.1990.

66. FCO FOIA, FCO Helsingin suurlähetystölle 9.11.1990 Austrian and Finnish Treaties.

vain Karjala-romantikot ja he, jotka halusivat käyttää teemaa poliittisesti hyväkseen”.⁶⁷

Suomi vastasi Neuvostoliiton noottiin 21. marraskuuta. Vastausnootissa toistettiin hallituksen syyskuussa tehdyn rauhansopimus päätöksen sisältö. Vastaukseen tosin lisättiin, ettei päätökseen liittynyt puolustusvoimia koskevia suunnitelmia. Suomi tulisi ylläpitämään tarpeen vaatimaa puolustuskykyä.⁶⁸ Nootin muotoilusta ulkoministeriössä vastannut Jaakko Blomberg, on jälkikäteen todennut, että ”Moskovan perustetoman painostuksen kannustamana Suomen kanta täysivaltaisuuteen puolustuskysymyksessä vain vahvistui”.⁶⁹

Neuvostoliiton Helsingin-suurlähettiläs Boris Aristov palasi vielä asiaan Joensuun Paasikivi-seurassa 28. marraskuuta. Hän totesi ”Neuvostoliiton arvostavan hyviä naapurisuhteita Suomeen ja suhtautuvan luottavaisesti sen ottamiin ajan vaatimuksen mukaisiin ulkopoliittisiin askeliin”. Aristovin mukaan Neuvostoliitto oli merkinnyt tiedoksi Suomen hallituksen päätöksen syyskuun 21. päivältä 1990, jonka mukaan Suomen kanssa vuonna 1947 solmitun rauhansopimuksen kolmannen osan kohdat katsottiin merkityksensä menettäneiksi.⁷⁰

Mistä Pax-päätöksen kritiikissä oli kyse?

Saksan täysivaltaisuuden palautuminen loka-kuussa 1990 merkitsi toisen maailmansodan loppuselvitystä ja itä-länsi-vastakkainasettelun keskeisen ongelman ratkeamista. Saksan kehitys tarjosi Suomelle tilaisuuden irtautua maan suvereniteettia rajoittaneista Pariisin rauhansopimuksen sotilasartikloista. Mahdollisuutta saksalaisen aseistuksen ostoon hyödynnettiinkin pian. Alkuvuodesta 1991 sovittiin Saksan Bundesweh- rin haltuun siirtyneen Itä-Saksan kansanarmeijan asemateriaalin toimituksista Suomeen. Presidentti Koiviston mukaan hankinnat Saksasta

kuvasivat poikkeuksellisen selvällä tavalla Suomen kansainvälisen aseman muuttumista.⁷¹

Operaatio Pax osui Neuvostoliiton sisäisen kehityksen kannalta merkittävään murroskohtaan. Valtataistelu Moskovassa kiihtyi syksyn 1990 aikana. Gorbatšovin poliittiset vastustajat tulkitsivat entisten valta-asemien menettämisen Itä-Euroopassa ja Saksassa geopoliittiseksi nöyryytykseksi. Neuvostojohtajan auktoriteetin rapautuessa hän alkoi yhä enemmän tukeutua vanhoillisiin kovan linjan edustajiin. Poliittisen käänteeseen seurauksena Gorbatšovin pitkäaikainen luottomies ulkoministeri Ševardnadze erosi joulukuussa diktatuurin uhkaan vedoten.⁷²

Operaatio Paxin jälkipuinti oli osoitus Neuvostoliiton ulkopoliittisen päätöksenteon hajaantumisesta. Gorbatšovilla ei suurempien ongelmien keskellä näyttänyt riittävän mielenkiintoa Suomen asioita kohtaan. Sen sijaan Neuvostoliiton ulkoministeriö piti rauhansopimuksen sotilasmääräyksiä tärkeinä, mistä ilmauksena oli varaulkoministeri Kvitsinskin ehdotus kahdenvälisestä sopimuksesta Suomen asevoimien enimmäismäärästä. Suomalaisten suostuminen tähän olisi vesittänyt olennaisen osan Pax-päätöksestä, jonka ydin oli täysivaltaisuuden vahvistaminen asevarustelussa.

Presidentti Koivisto hoiti asiaa aktiivisesti tiedustelulinjalla ja oli ohi ulkoministeriöiden suoraan yhteydessä Neuvostoliiton johtoon. KGB-residentti Karaseviltä saadut tiedot viittasivat siihen, että Neuvostoliiton ulkoministeriö toimi itsenäisesti ja vastoin Gorbatšovin linjaa. Tiedustelulinjan välityksellä saadut tiedot antoivat Koivistolle selkänöjää Kvitsinskin ehdotuksen torjumiseen. Neuvostoaineiston puuttuessa jää kuitenkin epäselväksi, toimiko Kvitsinski asiassa omavaltaisesti ja poliittisen johdon tietämättä.

Moskovassa pelättiin, että Suomen rauhansopimuksen sotilaallisten määräysten mitätöinti

67. UMA, Eba Saapuneet sanomat, MOS 1264, 16.11.1990 Ulkoministeri Paasion keskustelu ulkoministeri Shevardnadzen kanssa; keskustelumuistio kahdenvälisistä kysymyksistä (Talvitie).

68. UMA, 18.40, Ulkoministeriön salasanoma Moskovan suurlähetystölle 21.11.1990 Neuvostoliiton rauhansopimusnootti; teksti (Nyberg).

69. Blomberg 2011, 266.

70. UMA, 18.40, Muistio 12.12.1990 Operaatio PAX, eli rauhansopimusta koskeva päätös (Nyberg).

71. Koivisto 1995, 485.

72. Huomionarvoista on, että Ševardnadze ehdotti seuraajakseen Kvitsinskiä. Gorbatšov valitsi kuitenkin uudeksi ulkoministeriksi Neuvostoliiton Washingtonin-suurlähettiläänä toimineen Aleksandr Bessmertnyhin. Robert Service, *The End of the Cold War, 1985–1991*. MacMillan 2015, 480.

saattaisi aiheuttaa vaatimuksia myös muiden artiklojen muuttamisesta. Pax-päätös voimisti Karjalan palauttamista koskevaa keskustelua, vaikka Suomen ulkopoliittinen johto ilmoitti yksikantaan, ettei sillä ollut mitään aikeita ottaa esille rauhansopimuksessa vahvistettuja alueluovutuksia. Neuvostoliitolle rajakysymys ei ollut vain suomalais-neuvostoliittolainen asia. Rajantarkistukset Suomen kohdalla olisivat virittäneet useita samankaltaisia keskusteluja toisen maailmansodan jälkeisistä rajoista. Kysymys rajoista nousi uudelleen esiin syksyllä 1991, kun Suomi ja Neuvostoliitto käynnistivät neuvottelut YYA-sopimuksen korvaavasta uudesta sopimuksesta.

Ison-Britannian ulkoministeriö ei vastustanut Suomen rauhansopimuspäätöksen sisältöä, mutta kritisoi MID:n tapaan suomalaisten menettelytapaa. FCO:ssa arvosteltiin Pax-päätöksen oikeudellisia perusteluja, jotka eivät olleet kovin vankat. Britit olivat huolestuneita siitä, että Suomen päätös synnyttäisi ennakkotapauksen valtiosopimuksen yksipuolisesta irtisanomisesta. Itävalta seurasi pian Suomen esimerkkiä tulkitessaan yksipuolisesti vuoden 1955 valtiosopimustaan. Lontoossa myös pahastuttiin siitä, että Suomi (presidentti Koivisto) antoi Pax-suunnitelmasta ennakkoinformaatiota Moskovaan, muttei Lontooseen. Menettely sivuutti Ison-Britannian roolin rauhansopimuksen toisena keskeisenä allekirjoittajavaltiona.

Suomi teki rauhansopimusta koskevan päätöksen rinnalla toisen Saksaa koskevan ratkaisun. Presidentti Koivisto totesi YYA-sopimuksen Saksaa koskevan maininnan vanhentuneeksi. Voidaan katsoa, että Koiviston lausuma rikkoi YYA-sopimuksen ympärille luodun koskemattomuuden sädekehän. ”Komissarov olisi kääntynyt haudassaan”, totesi diplomaatti ja Suomen-tuntija Juri Derjabin, joka viittauksellaan entiseen nimimerkkiinsä näytti myöntävän Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden muutoksen. Operaatio Paxin on katsottu heikentäneen Neuvostoliiton diplomaattista vaikutusvaltaa suhteissa Suomeen.⁷³

Krister Wahlbäckin tulkinta, jonka mukaan Koiviston lausuman varsinaisena tarkoituksena olisi ollut YYA-sopimuksen sotilaallisten artiklo-

jen mitätöiminen, ei ole kestävä alkuperäislähteiden valossa. Koivisto eteni idänpolitiikassaan varovaisin askelin. Ulkoministeriön ja presidentin neuvonpidosta tehtyjen muistioiden perusteella Koiviston lausumassa ei ollut kyse muusta kuin Saksa-viittauksen toteamisesta vanhentuneeksi. Suomalaisten ja neuvostoliittolaisten käymät keskustelut myös kiistatta osoittivat, ettei kummallakaan osapuolella ollut vielä vuonna 1990 valmiutta YYA-sopimuksen perusteelliseen uudistamiseen.

Abstract: “Komissarov would have turned in his grave”: The Soviet Union, Great Britain and Finland’s Operation Pax 1989–1990

This article analyses the Finnish government’s decision to unilaterally interpret the 1947 Paris Peace Treaty and the 1948 Treaty on Friendship, Cooperation and Mutual Assistance (FCMA) which were referred to as the cornerstone of the Finnish-Soviet relations. In September 1990 – two weeks before the final unification of Germany – Finland made a decision to re-interpret chapter III of the Paris Peace Treaty, which contained provisions on the restrictions of armed forces, and the Finnish government proclaimed the treaty had lost its meaning. In the same context, President Mauno Koivisto interpreted the clauses of the FCMA treaty, which was written against a possible German attack on the Soviet Union. The decision, which was launched by a small group of Finnish foreign affairs and defense officials, was known as “Operation Pax”. The main signatories to the peace treaty, Great Britain and the Soviet Union were only informed not consulted. They became worried that Finland’s decision might create a precedent for the one-sided dismissal of treaties. The internal power struggle of the Soviet Union accelerated in the autumn of 1990 and the foreign-policy decision-making in Moscow ended in a state of dissonance. The article is based on the archives of the Ministry for Foreign Affairs of Finland, as well as the archives of President Mauno Koivisto and the Foreign & Commonwealth Office archive records.

Keywords: Finland, the end of the Cold War, the FCMA treaty, Great Britain, the 1947 Paris Peace Treaty, the Soviet Union

73. Blomberg 2011, 267.